

ФІЛОСОФСЬКА ПОВІСТЬ-ПРИТЧА (ДОСВІД ВОЛЬТЕРА)

У статті досліджено літературний досвід Вольтера як творця нового жанрового різновиду "філософська повість-притча". З'ясовано основні жанрові домінанти: примат авторського задуму над життєвим змістом, алегоризм, умовність, особливості хронотопу, проблема автора тощо.

Доба Просвітництва в історії світової літератури – це не тільки ідейна та культурна революція буржуазії. На естетичному рівні відбувається колосальний злет саморозвитку художньої свідомості, оновлення стилетворних прийомів та засобів. Пізнавальна функція літератури саме у XVIII столітті стає визначальною. І як наслідок – відбувається процес інтелектуалізації літературного процесу взагалі та жанрове оновлення на основі раціоналістичного аналізу явищ та подій ("Ідеї правлять світом"), їх філософського полемічного осмислення, пошуків взаємопорозуміння автора та читача: на авансцену історії виходить новий, третьостановий здобувач інформації.

Постать Франсуа-Марі Аруе, якого весь світ знає як Вольтера, завжди сприймалася символом Просвітництва. З його численної літературної спадщини (трагедії, поеми, публіцистика) філософським повістям судилася найбільш щаслива доля. І це не випадково, адже вони не лише для сучасників стали досвідом соціальної діагностики, але не втратили й досі в найкращих зразках – ані своїх ціннісних орієнтирів, ані свого жанрового потенціалу. Вважається ледь не жартом думка відомого дослідника про те, що "програма філософського роману дуже проста: дві його складові сатиричний опис нравів і грайливе зображення плотської хтивості повинні були маскувати філософську тезу" [1: 69]. Дефініції "філософська повість", "філософський роман" швидше констатують жанрову невизначеність подібних літературних творів, ніж виявляють їх жанрові ознаки [2: 436]. "Жанр філософської повісті був створений Вольтером під сукупним впливом Монтеск'є як автора "Перських листів" і Свіфта як автора "Мандрів Гулівера" [3: 689], – знаходимо стосовно жанрової природи в найбільш ґрунтовній академічній праці. У розділі "Романи та повісті" монографії К. Державина [4] досить докладно розглянуто літературні джерела, що сприяли появі філософського оповідання та повісті в творчості Вольтера, – від "Критикона" (1673) Бальтасара Грасіана і "Мандрів Телемака" (1699) Франсуа Фенелона до справжніх та вигаданих мемуарів, спогадів про мандрі до екзотичних країн та захопленості чарівними казками (Шарль Перро видає свої "Історії, або Казки давнього часу" в 1696 році, а в 1709 р. відомий учений Антуан Галлан починає друкувати переклад "Тисячі та однієї ночі").

Таким чином, програма вольтерівської повісті, на нашу думку, дуже складна, адже виникає на схрещенні різноманітних традицій та впливів, має ознаки багатьох жанрів і стоїть біля джерел такого явища у мистецтві, як інтелектуалізм.

Словник літературознавчих термінів [2: 105] визначає цей процес якісно нового засобу художнього мислення XX століття таким, що веде походження від літератури Просвітництва, але наводить як засновників інтелектуальної течії прізвища Дідро, Лессінга і, як не дивно, Дефо. Відсутність імені Вольтера здається в цьому випадку непробачною неухважністю. Адже майже тридцять років (з 1746 до 1775) ця форма літературної діяльності була органічно притаманна його блискучому парадоксальному складу розуму. Серед найбільш знаменитих філософських творів Вольтера – "Задіг, або Доля" (1748), "Мікромегас" (1752), "Кандид, або Оптимізм" (1759), "Простак" (1767), "Вавілонська царівна" (1768); менш досліджені – "Листи Амабеда" (1769), "Білий бик" (1774), "Історія Дженні, або атеїст і мудрець" (1775), "Вуха графа Честерфілда і капелан Гудман" (1775).

Звичайно, володар думок XVIII століття в сучасному літературознавстві не є культовою фігурою, але його філософські повісті дозволяють довести тезу [5; 6] про перетворення притчі з жанрової на видову категорію. Вольтерівська повість часто містить у собі генотип притчі, хоча в наукових студіях щодо його творчості визначення повість-притча ми відзначили лише один раз [7: 124], причому без будь-яких пояснень та доказів. Сам же Вольтер називав свої повісті та оповідання "філософськими казками". Відмовляючи вольтерівським повістям у художній цінності, критики часто називали їх байками, що автора не ображало: "Якщо нам потрібні байки, то нехай ці байки будуть у крайньому разі символами істини. Я люблю байки філософські" [8: 134]. Приблизно в той же час великий мислитель Г. Сковорода закликав не ставитися до байки з презирством: "Не треба нехтувати "баснословіем". Байка й притча є одне й теж" [9: 107].

Теоретики літератури генезу притчі визначають таким чином: "від міфу до казки, від казки до аполога, з якого і розвинулася власне байка і притча" [10: 441]. Якщо порівняти характерні жанрові ознаки притчі та філософської повісті, то дуже складно помітити різницю між ними: повчальність, алегоричність, філософічність; примат авторської думки над життєвим змістом, полемічна загостреність концепції; принцип параболи, очуження, очуднення, тяжіння до умовності, експериментальність обставин і ситуацій, логізованість характерів як рупора ідей автора, зовнішня спрощеність, "випрямленість" сюжетів, мотивів і образів з метою інтенції художнього тексту. **Отже, притча як традиційний жанр стала протожанром, геноутворюючим началом для появи філософської повісті в цілому і вольтерівської повісті-притчі.** Звичайно, не всі спроби цієї "Літератури Ідей", за визначенням Бальзака в "Етюді про Анрі Бейля", можна визначати як філософську повість-притчу, але й бачити в них лише злободенні соціальні та філософські дискусії недоречно: "Вся філософська проблематика пов'язана з конкретними і вельми точно локалізованими фактами дійсності, що взяті в полемічному та викривальному розрізі" [4: 294]. Утилітарний погляд на культурний внесок Вольтера у

світову літературу, акцентуація лише антифеодальної та антиклерикальної соціальної спрямованості, політичної актуальності, філософської полеміки з Лейбніцом, Вольфом, Попом, Шефтсбері, Болінброком, – позиція вкрай тенденційна і в наслідок цього обмежена, бо породжує певну недооціненість новаторства письменника як творця нової художньої структури: "оповідання нагадує газету" [4: 295], кокетлива гра з примітивізмом" [11: 144], "спрощене, схематичне протиставлення однолінійних характерів послаблює реалізм вольтерівських повістей [3: 690] та т. ін. Так, явно негативно дослідник зазначає: "...повісті – алгебра життя, формула її, а не кінцевий зміст життя. Ми маємо ніби зашифроване зображення світу" [11: 146]. На нашу думку, це твердження позитивне і фактично констатує прояви притчевості у філософських повістях Вольтера. Але великий містифікатор так зашифрував корінні питання буття екзотичним калейдоскопом країн, екстравагантними вчинками своїх героїв, зачарував своїм неперевершеним блискучим стилем, що проблеми Теодорії, світового Добра і Зла, Свободи і Долі, тобто глобальні проблеми людської цивілізації, не завжди виявляють свій понадчасовий зміст.

Супротивники Вольтера не раз закидали йому, що в художніх творах він ніби зводить рахунки з конкретними людьми, що відстоювали певні філософські погляди. Але і в "Задізі", і в "Кандіді", "Простаку", "Вухах графа Честерфілда" письменник ніби створює різні моделі, певні варіації на тему "гамлетівського" масштабу: чи здатна людина подолати світове всевладне зло. Осмислення феномена Життя в його оптимістичному або песимістичному контексті – ось осереддя всіх міркувань автора у філософських повістях. І якщо як просвітитель Вольтер однозначно констатує, що "наша земля – божевільня Всесвіту" ("Мемнон, або людська мудрість"), як філософ він швидше поділяє песимістичну концепцію, ніж оптимістичну, подібно до свого одноокого героя, який повірить, що "все йде добре", коли перестане бути кривим.

Отже, соціальні, моральні, сатиричні аспекти повістей Вольтера не затьмарюють їх глобальної проблематики в її взаємообумовленості та діалектичній єдності. Подолання однобокого потрактування філософських повістей, виявлення в них притчового начала дозволяє виявити глибинний понадтекст творів: наприклад, загальновідома антиклерикальна спрямованість аніяким чином не підриває божественний авторитет, а травестування біблійних текстів, насиченість біблійними ремінісценціями та алюзіями гармонійно поєднуються в автора з проповіддю теїзму, космополітичного братерства народів, попередженням про загрозу відсутності віри ("Листи Амабеда", "Білий бик", "Історія Джени").

У тричленній структурі вольтерівських повістей – філософська, сатирична, казкова – саме останній компонент досліджено недостатньо, але саме він, на наш погляд, є важливою ланкою в процесі набуття філософською повістю певних притчевих форм. Мета Вольтера – створити "ненудний жанр", парадоксальність мислення письменника обумовили і парадоксальність зовнішньої форми – казки, авентюри, маріонетного театру, карнавалу. Досліджуючи художню природу повісті "Кандид, або Оптимізм" [12], ми відзначали, що хронотоп у цій повісті дозволяє виявити не лише просвітительські тенденції, але й виводить оповідання на новий рівень художнього узагальнення – понадчасовий. Це стосується також багатьох інших повістей: умовні країни, епохи, планети у Вольтера не лише антитеза французькому побуту та моралі, але й вихід у притчеву площину.

Саме для казки характерна зовнішня параболічна структура. Вольтер також часто звертається до параболи: в "Мемноні" – параболічний час, простір, рух авторської думки; в "Кандіді" до того ж додається параболічність образної структури.

Свідома карнавалізація у філософських повістях Вольтера, реалізація тези, проголошеної в повісті "Вуха графа Честерфілда" про те, що "людина – маріонетка лялькового театру" [13: 497] позначається як на принципах створення характерів, так і на постаті автора, що усвідомлює себе (причому принципово свідомо) деміургом нової реальності. Карнавальне світовідчуття, коли, за М. Бахтіним, "ідеально-утопічне та реальне тимчасово зливаються" [14: 15], у Вольтера виявляє себе і як східна екзотичність, екстравагантність думок та вчинків, травестування, і як утопії (Ельдорадо, країна гангарідів). Усе це створює атмосферу інших реальностей, варіативність позитивних моделей світобудови, певного пророцтва про майбутнє.

Інколи Вольтер прямо звертається до відомих біблійних або літературних притч і вводить їх у художню тканину своїх текстів. Так сталося з двадцятим розділом повісті "Задіг, або Доля": дослідники вважають, що зустріч Задіга з відлюдником та її наслідки запозичена зі збірки притч XIII ст. "Діяння римлян". Є також версія, що літературним джерелом цього епізоду може бути Коран, адже сура 18 має аналогічний зміст.

Афоризм "Треба обробляти свій сад", крім просвітительського заклик до творчої праці (в дусі Д. Дефо) та ідеї безупинного руху до істини (в дусі І.В. Гете), породжує розгалужену низку асоціацій: від переосмислення міфологеми саду в дусі просвітницького заклик бути активним до іронічного натяку на Едемський сад на землі як чергову утопію, що привносить у фінал повісті певну неоднозначність, амбівалентність потрактувань.

Таким чином, активне введення в текст філософських повістей Вольтера фольклорно-казкового, біблійно-апокрифічного та міфологічного надає тексту притчового змісту, розширює варіативність літературних інтерпретацій, створює "ірреальні горизонти" (Ортега-і-Гассет), до яких і прагне справжня література.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лансон Г. История французской литературы. – М., – Т. 2. – 1986 – 1988.
2. Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – 509 с.
3. История французской литературы – М.-Л. – Т.1. – 1946. – 810 с.
4. Державин К.Н. Вольтер – М.: Изд. АН СССР, 1946. – 481 с.
5. Чирков А.С. Эпическая драма (проблемы теории и поэтики). – К., 1988. – 160 с.

6. Бондаренко Г.Ф. Притча як видова категорія // Вісник Житомирського державного університету . – 2005. – № 22. – С. 180 – 182.
7. История Всемирной литературы. – Т.5. – М.: Наука, 1988. – 783 с.
8. Артамонов С.А. Вольтер. – М.: ГИХЛ, 1954. – 170 с.
9. Сковорода Г. Повне зібрання творів в 2-х т. – Т.1. – К., 1973
10. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
11. Смирнов А.А. Художественное творчество Вольтера // Вольтер. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948. – С. 132 -150.
12. Бондаренко Г.Ф. Своєрідність жанру філософської повісті в літературі епохи Просвітництва // Літературний твір: шляхи дослідження поетики. – Житомир: Полісся, 2006. – С 25 – 40.
13. Вольтер. Философские повести. – М.: Правда, 1985. – 576 с.
14. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990.

Матеріал надійшов до редакції 16.03.2006 р.

Бондаренко Г.Ф. Философская повесть-притча (Опыт Вольтера).

В статье исследуется литературный опыт Вольтера как создателя новой жанровой разновидности "философская повесть-притча". Определены основные жанровые доминанты: примат авторского замысла над жизненным содержанием, аллегоризм, условность, особенности хромотона, проблема автора.

Bondarenko H. F. Philosophic story-parable (Voltaire's experience).

The article deals with analysis of literary experience of Voltaire's as the creator of a new genre variety "philosophic story-parable". The author studies such fundamental genre dominants as the dominance of the author's intention over the life content, allegory, conditionality, chronological peculiarities, the author's problem, etc.